

ZƏLİMXAN YAQUBUN POETİK ÜSLUBUNDA FƏLSƏFİ ÇALARLAR VƏ TƏSƏVVÜF

Aygül Çobanova

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı, Azərbaycan

E-mail: acobanova1974@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/iscapltmt.2024.134>

Xülasə. Məqalədə Zəlimxan Yaqub poetik üslubunda fəlsəfi çalarlar və təsəvvüf problemi araşdırılır. Göstərilir ki, çoxəsrlik və zəngin bir yol keçən Azərbaycan poeziyası yalnız mövzu, problematika baxımından deyil, həyatı dərk etmə baxımından da daim inkişaf etmiş və yenilənmişdir. Zəlimxan Yaqub poetikasının xalq yaradıcılığından və klassik ədəbiyyatın təcrübəsindən qidalandığını nəzərə almalı olsaq, fəlsəfi aspektin şairin poetikasının əsasını təşkil etdiyini görmək olar. Dünyanı, insanı, həyatı dərk etmə Z.Yaqub poetikasında epizodik şəkildə özünü göstərmir, birbaşa şeirlərinin strukturundadır. İlk yaradıcılıq mərhələsində bu xüsusiyyət söz və ifadələrdə, sətirlərdə, bəzən isə bütöv şeirin strukturunda təzahür edirdi. Fəlsəfi düşüncə şairin xalq düşüncəsindən gələn ifadələrində, ifadə tərzində və formalarda özünü göstərirdi. Lirik şeirlərində şairin fəlsəfi düşüncəsi insanı, cəmiyyəti, həyatı dərk etməyə yönəlib. Zəlimxan Yaqubun poetikasında fəlsəfi mahiyyət sözlərdə, sözlərin enerjisindədir və xalq düşüncəsindən gələn ilahi qüdrəti əks etdirir. Onun lirik və epik poeziyasında dünyanın dərk olunması özünəməxsus şəkildə təsvir edilir. Bu təsvirlərdə daim Xeyir və Şər qarşılıqlı bir-birini izləyir. Onun qəhrəmanları həmişə Şərə qarşı döyüşür. Onun fəlsəfəsində Şərq fəlsəfəsindən irəli gələn ürfani, didaktik mahiyyət də əsas yer tutur. Həyata münasibətdə daim nikbindir, inamlıdır. Bu fəlsəfi aspektin iki faktorunu da mütləq şəkildə ümumiləşdirmək olar – islami-dini və türkçülük fəlsəfəsi.

Açar sözlər: Z.Yaqub, lirik, epik, poeziya, üslub, fəlsəfi çalar, təsəvvüf

Philosophical undertones and Sufism in Zalimkhan Yaqub's poetic style

Aygul Chobanova

PhD candidate

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan

E-mail: acobanova1974@gmail.com

Abstract. This article explores the philosophical undertones and the presence of Sufi elements in the poetic style of Zalimkhan Yaqub. It is demonstrated that Azerbaijani poetry, which has followed a centuries-long and rich trajectory, has continually evolved not only in terms of themes and issues but also in its approach to comprehending life. Considering that Zalimkhan Yaqub's poetics is nourished by both folk creativity and the classical literary tradition, it becomes evident that the philosophical aspect constitutes a fundamental part of his poetic worldview. In Yaqub's poetry, the understanding of the world, the human being, and life is not presented sporadically but is structurally embedded within his verses. During the initial stage of his literary career, this trait manifested in individual words and expressions, lines, and sometimes in the structure of entire poems. His philosophical thought was reflected in expressions, styles, and forms inherited from popular consciousness. In his lyrical poems, the poet's philosophical contemplation is directed towards grasping the individual, society, and life itself. The philosophical essence in Zalimkhan Yaqub's poetics resides in the words and their energy, reflecting a divine power rooted in collective cultural consciousness. His lyrical and epic poetry portrays a unique comprehension of the world, wherein the contrast between Good and Evil is a recurring motif. His protagonists are consistently engaged in a struggle against Evil. Within

his philosophical framework, mystical and didactic dimensions derived from Eastern philosophy are given particular prominence. His outlook on life is marked by optimism and confidence. This philosophical perspective can be broadly categorized into two main components: Islamic-religious and Turkic-national philosophy.

Keywords: Z. Yaqub, lyric, epic, poetry, style, philosophical undertone, Sufism

Çoxəsrlik və zəngin bir yol keçən Azərbaycan poeziyası yalnız mövzu, problematika baxımından deyil, həyatı dərk etmə baxımından da daim inkişaf etmiş və yenilənmişdir. Poeziyanın üslubi zənginliyini artıran, ona özünəməxsusluq qazandıran faktorlardan biri də fəlsəfi çalarlardır. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatı böyük bir poetik təcrübəyə malikdir. Tənqidçi Asif Əfəndiyev Azərbaycan poeziyasının yaranışından fəlsəfi xarakter daşdığını nəzərdə tutaraq yazır: *“Mən deyərdim ki, bizim bayatılarımızda, atalar sözlərində, nağıllarımızda fəlsəfi fikirlər o dərəcədə zəngindir ki, bəlkə də fəlsəfə tariximizi onların təhlilindən başlamaq olardı”* [2, s.24]. Çağdaş poeziyamızda da qədim Azərbaycan ədəbiyyatının bu xətti davam etmiş, poetik üslubda fəlsəfi başlanğıc və fəlsəfi notlar başlıca yer tutmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, Vəqif Səmədoğlu, Ramiz Rövşən yaradıcılığında fəlsəfi meyillər çoxluq təşkil edir. Bu da təbiidir; bədii əsər dünyanı və insanı öyrəndiyi, həyatın və cəmiyyətin bədii konsepsiyasını yaratdığı üçün onun fəlsəfi aspektini də nəzərdən qaçırmır. Zəlimxan Yaqub poetikasının xalq yaradıcılığından və klassik ədəbiyyatın təcrübəsindən qidalandığını nəzərə almalı olsaq, fəlsəfi aspektin şairin poetikasının əsasını təşkil etdiyini görmək olar. Dünyanı, insanı, həyatı dərk etmə Z.Yaqub poetikasında epizodik şəkildə özünü göstərmir, birbaşa şeirlərinin strukturundadır. İlk yaradıcılıq mərhələsində bu xüsusiyyət söz və ifadələrdə, sətirlərdə, bəzən isə bütöv şeirin strukturunda təzahür edirdi. Fəlsəfi düşüncə şairin xalq düşüncəsindən gələn ifadələrində, ifadə tərzində və formalarda özünü göstərirdi. Şair daha çox özünü qoşmalarda, təcislərdə ifadə etməyə çalışır, formaya üstünlük verirdi. Lakin bu şeirlərdə fəlsəfi başlanğıcdan daha çox hisslər və duyğular üstünlük təşkil edir, təbiətin, hadisənin, predmetin şəklini çəkməyə, portret yaratmağa üstünlük verirdi. “Biz bir eşqin butasıyıq” (1989) kitabında şairin poetikasında fəlsəfi başlanğıc gözlə görünən qədər üzə çıxır. Şair dünyanın müasir mənzərəsinə konkret detallarla boylanır, təsvirlərində özünün fəlsəfi baxışını əks etdirməyə çalışır. Zəlimxan Yaqubun poetik üslubundakı fəlsəfi aspektləri janr baxımından iki yerə bölmək olar:

1. Lirik şeirlərindəki fəlsəfi düşüncələr;
2. Epik poeziyasındakı fəlsəfi aspekt.

Lirik şeirlərində şairin fəlsəfi düşüncəsi insanı, cəmiyyəti, həyatı dərk etməyə yönəlib. Şair maddi aləmin yaratdığı gözəllikləri təsvir edərək heyranlığını gizlədə bilmir, həyatın müvəqqəti, dünyanın isə əbədi olduğunu təsvir edir. İlk lirik şeirlərində bu daha çox ozan-aşıq sənəti, xalq şeirindən gələn fəlsəfi düşüncəni əks etdirir və ənənəvi xarakter daşıyırdı. Getdikcə şairin fəlsəfi düşüncəsi daha dərin qatlara getdi, mifoloji təfəkkürü əhatə edərək ümumtürk ruhunu və fəlsəfəsini özündə ehtiva etməyə başladı. Bununla şair milli özünüdərkə getməyə, haradan gəldiyini və haraya getdiyini, keçmişini, kimliyini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Milli özünüdərkən ən mühüm vasitələrindən biri isə folklor və klassik ədəbiyyata qayıdırdan keçir. Səlahəddin Xəlilov şairin poetikasında bu amili qeyd edərək yazır: *“O, keçmiş tarixi mərhələlərdəki milli mənəni genetik olaraq özündə saxlayan, lakin həm də yeni dövrün acılı-şirinli töhfələrini ehtiva edən bütöv mədəni-mənəvi bir sistemdir. Lakin itirilmiş, unudulmuş mənəvi dəyərlər də var”* [11, s.117]. Z.Yaqub da məhz bu mənəvi dəyərlərə üz tutur, ona yeni həyat və can verirdi. Z.Yaqub poetikasının mayasını, fəlsəfi qaynaqlarını ən yaxşı onun öz şeirləri nişan verir. “Gəldim”, “Ruhum”, “Şair süfrəsi”, “Məndədi”, “Haqqa doğru yol gedirəm”, “Toxumdayam, torpaqdayam, şumdayam”, “Gəlmişəm”, “Hardan gəlir Zəlimxan”, “Qalacaq” və s. onlarla şeirində, “Saz” poemasında şair açıq mətnlə xalqa, torpağa bağlılığını, mənəvi qidanı haradan aldığını fəlsəfi aspektdə təsvir edir. Kiçik bir şeirdə şairin

rişələndiyi mənəvi-əxlaqi düşüncəni bu qədər lakonik şəkildə çatdırmaq poeziyasının qüdrətindən irəli gəlir. *“Mən yerin altdın çıxdım, // Mən yerin üstədən gəldim. // Bir ucu göyə bağlı, // İlahi səsdən gəldim”* sözlərində şair bütün insanlığın yaranış tarixinə baş vurur. Sonrakı bənddə də bu fəlsəfi tendensiya davam edərək insanlığın keçdiyi yola nəzər salır. Şair Rüstəm Behrudi Z. Yaqub sənətinin başlanğıcını ilahi başlanğıc hesab etməkdə tamamilə haqlıdır: *“Böyük mənada incəsənətin iki başlanğıcı var – ilahi və iblisənə başlanğıc. Mənə görə poeziya üçün ikisi də məqbul sayıla bilər. Zəlimxan şeirinin başlanğıcı ilahi başlanğıcdır. O, hər şeydə bir gözəllik görür”* [1, s.12]. Sonda şair poetik düşüncəni şəxsiləşdirir, özünün keçdiyi yola baş vurur; “haray sazı”, “ün sazı”, sənədə “türkün sazı”, dilində “dastan” gəldiyini deyir. Başqa bir bənddə isə özünü haqq aşığı hesab edir:

*Mənəm haqqın aşığı,
Söz haqqın yarasığı.
Eşqim Allah işığı,
Haqq adlı dostdan gəldim* [11, s.17].

“Ruhum” şeirində şair fikrini davam etdirərək ruhunun şeirinin hər sətirində mövcudluğu fikrini söyləyir. Onun ruhu “qar kimi ağappaq”dır, “xalis baldı”, “göylər kimi meydanı var”, onu buxovlamaq, zəncirləmək olmaz, qəfəs sevməz, “görüldüyü mələklərdir”, “qovuşduğu fələklərdir”, qasırgada həlak olmaz, heç zaman sınımaz. Şairin ruhu *“Turi-Sinada Musadı, çarmıxdə Həzrət İsadi”, Həra dağda Məhəmməddi*, Quranda dolaşır. Onun ruhu min illərdi “nağılda, dastanda” qanad çalaraq dolaşır:

*“Məndə sığar iki cahan”,
bu, bir Tanrı nidasıdı,
Əbədilik hökmrandı,
hər iki cahanda ruhum.
“Ləhni Davud avazı”dı,
Vaqif, Ələsgər sazıdı,
Ölümə meydan oxuyar,
yaşar Zəlimxanda ruhum* [11, s.19].

Şair özünü tarixdən üzü bəri yaşamış olan peyğəmbər və şairlərin ruhu ilə birgə təsəvvür edir. Sanki XXI əsrdə deyil, bu adamların yaşadığı əsrlərdə də yaşamış və bugünə gəlib çıxmışdır. Bu isə özünüdərkən bir sistem, fəlsəfi düşüncə kimi formalaşması demək idi. Zəlimxan Yaqub bu şeirində maddilikdən ruhaniliyə doğru gedən yolu təsvir edir; bu sadəcə şairin intuisiyasından deyil, kökə bağlılığından, ruhunun azad olmasından irəli gəlir. Tənqidçi Əsəd Cahangir şairin bu şeirinə “böyük traktat” həsr etməyin mümkünlüyü ilə bağlı fikir söyləyərək hər iki cahana məxsus olan ruhun şair tərəfindən təsvirini təqdir edir: *“Zəlimxanın şeirdə ruha verdiyi səciyyə insan ruhunun azadlığının tərənnümünə həsr olunub. Şairin bədii təqdimində ruh nə məkan, nə zaman məhdudiyyəti tanımır”* [3, s.4].

Məhəbbət fəlsəfəsi şairin “Sevgi”, “Biz niyə sevməyək bir-birimizi”, “Gözəl dünya, gözəllərin var olsun” və s. şeirlərində poetik tərənnüm obyektı olur. “Sevgi” şeirində şair dünyanın sevmənin nədənlərini göstərərək onu “Allahın şah əsəri adlandırır: *“Sev, bu dünyanı sev, bu cahanı sev, // Nə var bu dünyada sevgidən gözəl. // Sevgidən doğulan hər insanı sev, // Nə var bu dünyada sevgidən gözəl”* [11, s.231]. Z. Yaqubun sevgi, məhəbbət şeirləri fəlsəfi-estetik məziyyətləri, bədii ifadə vasitələrinin canlılığı, ekspressivliyi, emosionallığı ilə fərqlənir. “Biz niyə sevməyək bir-birimiz” şeirində iki sevmənin insanın bu zamanda və bu məkanda bir-birini sevməməsinin imkansızlığı təsvir olunur. Təbiətdə hər şeyin sevgiyə bağlı olduğunu detallarla göstərir, həyatın mənasının sevgidən ibarət olduğunu təqdir edir:

*Ulduzlar sayrıb göz vurur Aya,
Çəşmələr çağlayıb tökülür çaya.*

*Sevənlər gəlırsə hər gün dünyaya,
Biz niyə sevməyək bir-birimizi* [11, s.246].

Zəlimxan Yaqubun lirik poeziyasında fəlsəfi düşüncə “Bu yaşıl ağacın altı bizimdir” şeirində bir qədər fərqli interpretasiyada üzə çıxır. Bəlkə də fəlsəfi düşüncə üçün bu fikir bir qədər primitiv görünsün; lakin bu fikirdə böyük bir həyat fəlsəfəsi var. Bu fəlsəfədə təbiətlə cəmiyyətin ahəngi əks olunur; təbiət bir gözəllikdir, ona baxmaqla doymaq olmur. Ancaq təbiət həm də insanla həmahəngdir, insan təbiətsiz yaşaya bilməz. Z. Yaqub poeziyasını köklü-budaqlı yaşıl ağaca bənzədən Rüstəm Kamal bu fikirdədir ki: “*Bu ağacın kölgəsində bizim işıqlı duyğularımıza və sözlərimizə genbol yer var, dualar, alqışlar Z.Yaqubu insanlar və ruhlar arasında vasitəçiyə çevirir*” [8, s.3]. Bir şeirində şair “*Torpağın borcunu qaytarmaq olar, // Günəşin borcunu necə qaytarım?*”, – deyər təbiətsiz insanın mövcudluğunu mümkünsüz hesab edir. Eyni tendensiyanı burada da görürük. Burada yaşıl ağac təkcə bir təbiət obrazı deyil, insanları daim kölgəsində qonaq edən bir məkandır. Min illərdir yol qırağında bu ağaclar insanı kölgəsinə qonaq edir. İnsanlar burada dincəlir, nəfəs alır, həm də təbiətlə söhbət edir. Yaşıl ağacın altında şairin lirik məni gözlənilməz fəlsəfi qanəatlərə gəlir.

“İstanbulda quşlar qondu çiynimə”, “Çamlıca”, “Yaşamaq həvəsi”, “Dünya”, “Dünyada”, “Dünyadı”, “Arxalanmışam”, “Torpaq kimi”, “Torpaq məni yaman çəkir özünə”, “Dünyanın yaşı”, “Dünya, dərdin çəkilsə dərd deyil”, “Qalacaq” və s. onlarla şeirində təbiətlə həyatın harmoniyasının poetik təsvirini verməyə nail olur. “Biz gəldi-gedərik sən yaşa, dünya” (S.Vurğun) poetik tezi Z.Yaqubda “*Yox, mənimlə getməyəcək bu dünya, // Mən getsəm də nələr, nələr qalacaq, // Ağlayan da tapılacaq, gülən də, // Yenə sevinc, yenə kədər qalacaq*” [10, s.98], – şəkildə təzahür edir və insanın gəldi-gedər olduğunu və yaşam fəlsəfəsini açmağa çalışır. Yaxud, “Dünya, dərdin çəkilsə dərd deyil” şeirində dünyanı canlı varlıq kimi qəbul edir və onun dərdlərinin bir insanın çəkə biləcəyi dərd olmadığını poetik şəkildə ifadə edir: “*Yüngül olsa öhdəsindən gələrdim, // Dünya dərdin çəkilsə dərd deyil*”. “Torpaq kimi” şeirində isə dünyaya bir də gəlməyin mümkünsüzlüyünü poetik şəkildə belə əks etdirir: “*Mən dünyaya bircə dəfə gəlmişəm, // Bir də daha gəlməzəm ki, gəlməzəm*” [9, s.91]. “İstanbulda quşlar qondu çiynimə” şeirində nağıllardan gələn assosiasiyaya fəlsəfi-estetik məzmun verir. İstanbulda quşların çiyninə qonması ilə nağıllardakı şahlar yadına düşür; bu zaman quş kimi çiyninə qonurdusa, onu şah seçirdilər. Lakin nağıllardakı gözlənilməzlik baş vermir, bir yuxu kimi keçib gedir:

*İstanbulda quşlar qondu çiynimə,
Həvəsindən havalandım quş kimi.
Heç bilmirəm, o çağlara nə deyim,
Gəldi getdi yuxu kimi, düş kimi!* [9, s.15].

Şərq poetikasının ən böyük hadisəsi təsəvvüfə sonuncu müraciət edən böyük sənətkar Z.Yaqubun olduğunu demək mümkündür. XX əsr poeziyasında heç kəs Z.Yaqub qədər təsəvvüfə yaxın olmamış və bu aspektdə əsərlər ortaya qoymamışdır. Onun “Saz”a, “Yunus İmrə dastanı”na qədərki yaradıcılığında da təsəvvüfün izlərini görmək olar. Bir çox lirik və epik şeirlərində ürfan, təsəvvüf düşüncəsi yer almaqdadır. İmadəddin Nəsimiyə həsr etdiyi “Məndədi” şeirində çağdaş dünyanın dərdlərinin tərcümanı kimi çıxış edir. Şairin lirik məninin “könlü xarəbadır”, ruhu “talan olub”, çünki bu həyatda nahaq haqqı döyüb, ona qalib gəlib. Lirik qəhrəman bundan narahat olduğundan “dumanlar” “ahlar”, “amanlar” ondadı. Bu şeirdə də lirik qəhrəman təkcə bir zamanı, dövrü əks etdirmir, bütün zamanları özündə ehtiva edir; o, “qocadır”, “müdrək”dir, “uşaq”dır, “çağa”dır, “Kərəm”di, “Lələ”di, həm “xaqan”dı, həm “qağa”, həm “susan”dı, həm “susduran”, həm varlı”dı, həm “yoxsul”, həm “gəda”dı, həm “şah”. “İblis çəkir”, “şər” və “böhtan” təkcə şeytanda deyil, həm də insandadır: “İnsan özü meydandadır”. Şeirin son bəndində fəlsəfi ümumiləşdirmə yenə İnsan üzərində aparılır və günahkar o olur. İnsanın Allahla müqayisəsində İnsanı günahkar bilir:

*Gərək haqqa inanasan,
çiçək açıb, bar tutasan,
Dərə dolu sellər, sular,
zirvə dolu qar tutasan.
Bu ən böyük günahdır ki,
haqqı günahkar tutasan,
Mən bəndəyəm, o Allahdı,
bütün günahlar məndədi [11, s.25].*

“Yunus İmrə dastanı”nda Z.Yaqubun poetikası həm poetik struktur, həm də problematika baxımdan dəyişir. Şeirlərində olan mənəvi-əxlaqi təsvirlər, xalq düşüncəsindən (atalar sözləri, bayatılar, frazeoloji birləşmələr və s.) gələn fəlsəfi notlar birləşərək öz yatağını dəyişir və epik poeziyaya keçir. Yunus İmrənin poema-dastan üçün qəhrəman seçilməsi də təsadüfi deyil. O, türkcə şeirin banilərindən biri olmaqla yanaşı, sufi, islam filosofu, təsəvvüf poeziyasının da görkəmli nümayəndəsi idi. 90-cı ilin əvvəllərində xalqın döyüşlərdə uğursuzluğa məruz qaldığı bir dövrdə Z.Yaqub yaddaşa üz tutaraq xalqın mənəvi yüksəlişini onda – təsəvvüfdə görür və mənəvi-əxlaqi deqradasiyanı sağaltmağa çalışır. Rüstəm Kamal Zəlimxan Yaqubu “...Yunus İmrə zəncirinin bir halqası” [8, s.10] hesab etməkdə tamamilə haqlıdır. İnsan həmişə dərddən uzaqlaşmağa çalışır, səbir etməyi bacarır və gələcəyə ümidini kəsmir. Poema-dastanın yazılma səbəbindən danışarkən şair əsərin əvvəlində yazır: “Nəsə ürəyimə dammışdı. Sümüyümə düşən, könümə yatan bir müqəddəs duyğu mənə rahatlıq vermirdi. Kimisə axtarırdım, nəyisə gəzirdim. Heç özüm də bilmirdim kimi axtarıram, nəyi gəzirəm. Günlərin birində mənə elə gəldi ki, qeybdən qulağıma səslər gəldi. “Axtardığın Xorasan dərvişi, ozanlar ozanı Yunus İmrədir, gəzdinin onun haqqa qovuşan nəfəsidir, axtar, tap, qovuş o dərgaha”, – dedilər” [9, s.332].

“Yunus İmrə dastanı” əsərində şair “Mənəvi mərtəbələrə hansına yüksəldimsə bu türkmən qocası Yunus qarşıma çıxdı”, – deyən Mövlana Cəlaləddin Rumiyə ayrı bir bölmə həsr edib. “Mübarək üzünü görməyə gəldim” adlı həmin bölmədə şair Mövlana ilə üz-üzə dayanaraq ona hesabat verir. Bu poetik hesabatdan görünür ki, şair bu “xəzinə sahibinə” vurğundur, onun qarşısında özünü “kimsəsiz yazıq” hesab edir. Uzun zamandır ki, bizi özümüzədən ayırmaqları bizi sözümüzədən də ayırmışdı. İndi isə artıq onun hüznündədir, onun yolu – “hikmət yolu”, “sirr yolu”, “ərən yolu”, “pir yolu”, “ustad yolu” ilə getmək istəyir. Şair burada da xalqın dərini deməyi unutmur; xalqın dilinin dəyişilməsi, “halal mayamıza haram qatılması”, əlifbasının dəyişilməsi, “düşməni dost etmələri” xalqı öz yolundan döndərmişdir. Xalqın məscidlərinin dağılması, dininin danılması, bəndələrin allahlıq eşqinə düşmələri haqqı tanıyanları haqq yolundan döndərdi. “Zorla özgülərə yamaq” edərək “bizi özümüzədən” ayıranlar, həm də “sözü dilimizin ucunda” qoyub “dili sözümüzədən” ayırmışlar:

*Qaş bir yana düşüb, göz də bir yana,
Qaşı gözümüzədən ayırmışdılar.
Hünəri hər şeyə çatan milləti,
Düşməni parçaladı, heç nəyə saydı.
Heç sənə deməzdim bu xəbərləri
Xalqın ürəyini ağrıtmısaydı [9, s.343].*

Şair sanki Vətən məhəbbətinin fəlsəfəsini açır; hər şeyi itirməmək üçün mənəviyyatımızı və ruhumuzu təzələməli, onun ekologiyasını təmizləməliyik. Xalqa, Vətənə məhəbbət mənəvi dəyərlərə sevgidən başlayır. Dastan-poemanın ən aparıcı xətti, fəlsəfəsi də budur; Torpağa, Tanrıya, Millətə, onun dilinə, sözünə, ruhuna sevgi. O, Ulu dərvişdən də məhz bunları istəyir. İstəyir ki, Mövlana Allahdan gələn səsləri bizə çatdırsın, atəşi ilə buz nəfəsləri isitsin, ruhu, qəlbi ac olanları doyursun: “Bizdən əsirgəmə bu görüşləri, //Çox elə, çox elə, ey ulu dərviş!!!” [9, s.346].

Zəlimxan Yaqub qədim inanc qaynaqlarına baş vurarkən özünə dönür, özünə döndükcə onun poetikası fəlsəfi çalarlar qazanır. “Yunus İmrə dastanı”, “Saz” poemaları onu qədimliyə aparmaqla yalnız ürfan poeziyasına gətirmədi, həm də poetikasının strukturunu, mövzu və ideyasını dəyişdirdi. Bu əsərlərdən sonra şairin inanc arxetipləri bir qədər də zənginləşməyə başladı. Artıq şair Yunus İmrə, Mövlana Cəlaləddin Rumi fəlsəfəsinin izində malik olduğu mənəvi dəyərləri, dini inancları dərk etməyə başlayır və özünün poetik inanc sistemini yaratmağa müvəffəq olur. Onun “Mövlana” və “Peyğəmbər” poemaları, əslində, şairin 1990-cı illərindən başlayan poetik yolun zəruri nəticəsi idi. Maraqlıdır ki, hər iki əsərin yazılma tarixi eyni vaxta təsadüf edir; 2009-2010-cu illər. Ona görə də bu əsərlər eyni ruhda və kökdədir. Z.Yaqub mütləq şəkildə mənəvi bağlı olduğu Hüseyn Caviddən sonra Peyğəmbər obrazını yaratmalı idi. Təkcə ona görə yox ki, onun ruhunda islami düşüncə dərinlən kök salmışdı, həm də ona görə ki, şair çoxdandı ruhu, düşüncəsi, ideyaları, poetik sistemi ilə ona doğru yol gəlirdi. Peyğəmbər obrazı artıq onun yaddaşında formalaşmışdı. Biz onun silsilə şeirlərində bunun təzahürlərini görürdük. İlahi eşq onun şeirlərinin əsas mövzusuna çevrilmişdi. Bunu yazıçı İsa Muğanna da hiss etmiş və bu keyfiyyəti onun poetikasında yüksək qiymətləndirmişdi. “Zəlimxan Yaqub və ya “Bisütun”da başlanan külüng səsi” məqaləsində onun şeirlərini *“Ozanlardan başlanan”, “Füzulidən süzülən”, “Yunus İmrə ilə dolan”, “kөнüllərə işıq saçan söz inciləri”* [7, s.3] adlandıraraq yazırdı: *“Həqq”dən – “Ağ”dan xəbər verən Ün eşidənlər əsla şübhə eləmir ki, Zəlimxan Yaqubun səsi də “Həqq”dən – Ağdandır*” [7, s.3]. İsa Muğanna nə qədər bu əsərlərə özünün “İdeal” prizmasından baxsa da, Z.Yaqubun bu əsərlərində müəllifin gördüyü və iddia etdiyi qədər “SafAğ” elmi və poetik düşüncəsi yoxdur. Z.Yaqubun bu əsərləri Tanrıyla ünsiyyətin fərqli formaları, konkret şəxsiyyətlərin müqəddəslik obrazı üzərində köklənmişdir. Şair “Mövlana”da da, “Peyğəmbər”də də Mövlana və Peyğəmbərlə ünsiyyəti təsvir edir. Hər iki poema Z.Yaqub poetikasının ən uca mərhələsini müəyyən edir. Hər iki əsərdə təsəvvüfi inancdan və dildən istifadə edilir.

“Peyğəmbər” poeması şairin qeyri-adi fəlsəfi təfəkkürünün məhsulu olaraq ortaya çıxır. Artıq şair burada özü islam tarixini, həyatını və fəlsəfəsini dərinlən öyrənmişdi. Poemadakı sistemlilik, tarixi gerçəklik və fəlsəfi düşüncə aspektləri belə bir əsərin yazılmasını şərtləndirmişdir. Özünün dediyi kimi, bu əsəri yazanda şair “Söz mülkünə ləl-gövhər”lə gəlmişdi. Bu əsərdə də epik təsvirlərlə yanaşı, lirik ricətlərə də yer verilir. Bütövlükdə burada islam əxlaqı, türk ruhu aydın görünür. Əsərə seçilən poetexnoloji vasitələr də fəlsəfi düşüncəni bütünlüklə təzahür etməyə imkan verir. Rüstəm Kamal yazır: *“Z.Yaqubun “Peyğəmbər”inin poetik sistemi ovsun-dua xarakterli salamlamalar, müraciətlər ilə zəngindir. Müqəddəs adlar salamlama aktı lirik subyektin mətnə mövcudluğunu gücləndirməyə, varlığın xüsusi modusunu yaratmağa qadirdir*” [8, s.7]. Z.Yaqubun “Peyğəmbər” əsərinin strukturu da obrazın mükəmməlliyini şərtləndirir.

Şairin təsvir etdiyi hadisələr ali və müqəddəs olduğu kimi, əsərin dili də alidir, seçilmiş sözlərdən ibarətdir. Bu sözlər, ifadələrlə şair Peyğəmbər obrazını yaradacaq bir ortam formalaşdırmağa çalışır. Tərənnüm, sevgi, müqəddəslik kimi amillər bu təsvirlərin başlıca ideyasını təşkil edir. Filosof Səlahəddin Xəlilova görə, şairin fəlsəfəsi daha çox dini kontekstə yönələrək əsəri yeni ideyalar ilə zənginləşdirmişdir: *“O, “Peyğəmbər”də nur, nurlanma ideyasına ənənəvi dini münasibəti böyük məharətlə poetik müstəviyə keçirir. Zəlimxan Yaqub işığın məhz qaranlığın bətnindən doğula bilməsi imkanını önə çəkir və bununla qaranlığın dialektikasını ifadə edir* [8, s.64]. Doğrudan da əsərin epik hadisələrindən çıxan fəlsəfi qənaətlər bir yana, şair bir çox parçalarda fəlsəfi-lirik nümunələr yaratmağa nail olmuşdur.

Zəlimxan Yaqubun “Mövlana” poemasında Şərqi iki böyük dahisi Mövlana və Şəmsin həyatı təsvir edilir. Müəllif Şəmsi də poemanın əsas obrazlarından etməklə haqqında çox az yazılmış, yazılanlar isə ziddiyyətli olan Şəms Təbrizini yenidən milli təfəkkürə qaytarmışdır. Təsəvvüf onun da yaradıcılığında Şərqdə zəngin bir yol keçmiş və Mövlananın yaradıcılığında yeni bir mərhələ müəyyənləşdirmişdir. Əsər lirik-fəlsəfi düşüncələr kontekstində yazılmışdır. İlk dəfə olaraq şair hər

hansı bir əsərini “lirik-fəlsəfi” janr kimi müəyyənləşdirir ki, bunda da tamamilə haqlıdır. Əslində, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfi düşüncə onun ilk yaradıcılığında söz və ifadələrində, müəyyən sətirlərdə özünü göstərirdisə, sonralar poetikasının əsas xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır. Poemanın “Yollar-axtarışlar” hissəsində türk əsilli, həyatını tükənməz hikmətləri aramağa həsr edən Şəmsin (ləqəbi Şəmsəddin, adı Məhəmməd) Mövlana doğru yol alması ilə başlayır. Filosof Səlahəddin Xəlilov əsərin mahiyyətini belə izah edir: “*Bu dastan-poemanın əsasında çox qısa bir tarixçə durur. Söhbət günlərin birində böyük bir elm adamının, ağıl sahibinin sezgi və sevgi qatına yüksəlişindən və ya başqa sözlə desək, ağılla eşqin görüşündən, vüsalından gedir*” [5, s.13].

Poemanın ən böyük fəlsəfi aspekti Xeyir-Şər qarşılaşmasıdır. Əsərdə iki düşüncə, fəlsəfə üz-üzədir. Mövlana və Şəms Xeyiri təmsil edirlər. Onlar səmədan gələn Haqq səsinə qulaq asır, özlərini deyil, dünyanı düşünürlər. Lakin bu ilahiliyə, Eşqə qarşı duran böyük qüvvələr var. Bu qüvvələr Mövlana və Şəmsin birləşməsindən rahatsız olurlar. Mövlananın Şəms gəldikdən sonra dəyişməsi bu rahatsızlığı daha da artırır və bunun günahını Şəmsdə görürlər. Hər sevginin sonunun ayrılıq olduğu qənaətinə gəlir. Lakin Şəmslə Mövlananın ayrılığını istəyən qüvvələr vardır. Bu qüvvələr eynilə uca Fəzlullahı edam etdirib, Nəsimini dar ağacından asıb dərisini soydurub: “*Allaha qalsaydı, xoşbəxt olardı, // Adəm nə çəkib, iblisdən çəkib*” [10, s.50]. Şair onların ayrılığını məhz bu iki qüvvənin üz-üzə gəlməsinin nəticəsi kimi verir. Bəzi rəvayətlərə görə, Şəms itkin düşmüşdür, Ancaq Z.Yaqub onun Şər qüvvələr tərəfindən öldürməklə Şər qüvvələrin nə qədər təhlükəli olduğunu göstərmək istəmişdir:

*Nifrət, qisas, intiqam,
Şimşək kimi gurladı,
Yeddi cəllad əlində
Yeddi qılınc parladı.
Döndü cəllad başından
Şəmsim aman istədi,
Bir-iki saatlıq
Salamat can istədi.
İzin ver Mövlanamla
Gedim görüşüm gəlim* [10, s.62].

Zəlimxan Yaqubun poetikasında fəlsəfi mahiyyət sözlərdə, sözlərin enerjisindədir və xalq düşüncəsindən gələn ilahi qüdrəti əks etdirir. Onun lirik və epik poeziyasında dünyanın dərk olunması özünəməxsus şəkildə təsvir edilir. Bu təsvirlərdə daim Xeyir və Şər qarşılıqlı bir-birini izləyir. Onun qəhrəmanları həmişə Şərə qarşı döyüşür. Onun qəhrəmanları qaranlıq qarşıdır, ətrafı nurlandırır. Bir çox şeir və poemalarında Varlıq və Heçlik fəlsəfəsinə yeni interpretasiyalar edir. Ən kiçik zərrədə belə böyük mətləblər ifadə edə bilir. Onun fəlsəfəsində Şərq fəlsəfəsindən irəli gələn ürfani, didaktik mahiyyət də əsas yer tutur. Həyata münasibətdə daim nikbindir, inamlıdır. Bu fəlsəfi aspektin iki faktorunu da mütləq şəkildə ümumiləşdirmək olar – islami-dini və türkçülük fəlsəfəsi.

Ədəbiyyat

1. Behrudi, R. Bir ruhani havası mənim Yasinim olsun. 525-ci qəzet, 2001, 2 aprel, s.12.
2. Əfəndiyev, A. Müdriklik səlahiyyəti. – Bakı: Gənclik, 1976, 191 s.
3. Əsəd, C. Yaşar Zəlimxanda ruhum. Ədalət, 2003, 14 may, s.4.
4. Xəlilov, S. Lirik poeziyanın epik ləngəri// Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə. I c. – Bakı: Vətən, 2009, s.117-126.
5. Xəlilov, S. Mövlana mövlana Şəms yolu//Yaqub Z. Mövlana. – Bakı: Vətən, 2012, s.5-16.
6. Xəlilov, S. Sazla havalıyam, sözlə diriyəm// Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə. III c. – Bakı: Vətən, 2014, s.55-69.

7. Muğanna, İ. Zəlimxan Yaqub və ya “Bisutun”da külüng səsi. Şərq, 1998, 12-15 iyul, s.4.
8. Rüstəm, K. Zəlimxan Yaqub -İnanc işığı. – Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 52 s.
9. Yaqub, Z. Bir əli torpaqda, bir əli haqda. – Bakı: Azərbaycan, 1997, 488 s.
10. Yaqub, Z. Mövlana (poemalar). – Bakı: Vətən, 2012, 194 s.
11. Yaqub, Z. Özün basdırdığın ağaca söykən. 2 cildə, I c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 284 s.